

Wil van Esch

Palet van oosters en westers denken: tegenspraak of samenspraak?

Een literatuuroverzicht

Uitgeverij Aspekt

Inhoud

Inleiding	11
0.1 Aanleiding	11
0.2 Bronnen	13
0.3 Doelgroep	14
0.4 Doel	15
0.5 Vragen	16
0.6 Leeswijzer en dankwoord	16
0.7 Kijkkader	17
0.7.1 Europa in verandering	18
0.7.2 Ambivalente en arrogante houding	20
0.7.3 Oriëntalisme als paraplu	21
0.7.4 Hypothesen over de westerse belangstelling voor het oosten	22
0.7.5 De kritiek van Saïd	26
0.7.6 Kruisbestuiving als invalshoek	27
0.7.7 Het begrip filosofie in oost en west	28
0.7.8 Filosofische aandachtsgebieden	30
 1 Indiaas denken in een notendop	 33
1.1 Inleiding	33
1.2 Hindoeïsme	36
1.2.1 De Veda's	38
1.2.2 Upanishaden	40
1.2.3 De Bhagavad Gita	42
1.2.4 Levensfasen	44
1.2.5 De belangrijkste scholen	46
1.2.5.1 <i>Samkhya</i>	46
1.2.5.2 <i>Nyaya en Vaishesika</i>	47
1.2.5.3 <i>De Yoga scholen</i>	47
1.2.5.4 <i>Vedanta school</i>	48
1.2.5.5 <i>Devotionele bewegingen</i>	50
1.2.6 Kanttekening bij hindoeïsme: het kastensysteem	51
1.3 Indiaas boeddhisme	54

1.3.1	Ontstaansgeschiedenis	54
1.3.1.1	<i>De Boeddha</i>	54
1.3.1.2	<i>Kernverschillen Theravada en Mahayana</i>	57
1.3.2	Woorden, daden of intenties	59
1.3.3	De Theravada traditie	61
1.3.3.1	<i>Pali canon</i>	61
	a. De vier edele waarheden	63
	b. Boedddhaschap en de arhat	64
	c. Kwesties van ondergeschikt belang	65
	d. Niet-zelf	65
	e. Doctrine van Afhankelijke Oorsprong	66
1.3.3.2	<i>Overige teksten</i>	67
1.3.4	De Mahayana traditie	69
1.3.4.1	<i>Madhyamika school</i>	74
1.3.4.2	<i>Yogacara school</i>	75
1.3.5	De Vajrayana traditie	77
1.3.6	De Navayana traditie	77
1.4	Jainisme	79
1.5	Lokayata/Carvaka – Indiaas materialisme	80
1.6	Latere Indiase denktradities	81
1.7	Centrale denkbeelden in Indiaas denken	85
2	Chinees denken in een oogopslag	89
2.1	Inleiding	89
2.2	I Ching (Zhouyi)	95
2.2.1	Klassiek confucianisme	96
2.2.2	Neo-confucianisme	99
2.3	Taoïsme	100
2.3.1	Daodejing	101
2.3.2	Zhuang Zi	106
2.3.3	Later filosofisch taoïsme	110
2.3.3.1	<i>Neo-taoïsme</i>	110
2.3.3.2	<i>Lieh-Tzu</i>	110
2.3.4	Religieus taoïsme	111
2.4	Chinees boeddhisme	112
2.4.1	Plaatsbepaling	112
2.4.2	Boeddhisme: religie, psychologie of filosofie	117
2.4.3	Tian-tai en Huayan	118
2.4.4	Ch'an en zen boeddhisme	119

2.4.5	Zuiver Land boeddhisme	122
2.4.6	Magische aspecten van het boeddhisme	124
2.4.7	Kernthema's van het boeddhisme	125
2.4.7.1	<i>Leer van het afhankelijk ontstaan</i>	125
2.4.7.2	<i>Leer van de vergankelijkheid</i>	126
2.4.7.3	<i>Leer van verlichting</i>	126
2.4.7.4	<i>Leer van de goede natuur van de mens</i>	127
2.4.7.5	<i>Leer van niet-zelf</i>	128
2.4.8	Modernisering van boeddhistische denktraditie	132
2.5	Kanttekeningen bij boeddhistische denktraditie	138
2.5.1	Tolerantie	138
2.5.2	Compassie en geweldloosheid	139
2.5.3	Gelijkheid	140
2.5.4	Vegetarisme	142
2.5.5	Verhouding tot wetenschap	143
2.5.6	Universaliteit	145
2.6	Latere Chinese denktradities	148
2.6.1	Introductie	148
2.6.2	Plaatsbepaling Chinese filosofie in moderne periode	152
2.6.3	De trend van transformatie in moderne Chinese filosofie	156
2.6.4	De traditionele trend in moderne Chinese filosofie	157
2.6.5	De anti-traditionele trend in de moderne Chinese filosofie	159
2.7	Centrale denkbeelden in Chinees denken	165
3	Westers denken in vogelvucht	169
3.1	Inleiding	169
3.2	Overzicht	171
3.3	Griekse en Romeinse oudheid	173
3.3.1	Presocraten en sofisten	174
3.3.2	Socrates	178
3.3.3	Plato	179
3.3.4	Aristoteles	180
3.3.5	Stoïcijnen en epicuristen	181
3.3.6	Scepticisme	184
3.3.7	Neo-platonisme	184
3.4	De Middeleeuwen	185
3.4.1	Vroege Middeleeuwen	186

3.4.2	Overgang naar scholastiek	188
3.4.3	Scholastiek	189
3.4.4	Late Middeleeuwen	191
3.5	Renaissance	192
3.6	Moderne filosofie	195
3.6.1	Empirisme en rationalisme	195
3.6.2	De Verlichting	200
3.6.3	De 19 ^e eeuw	203
3.7	Hedendaagse filosofie	208
3.7.1	Analytische filosofie	210
3.7.2	Continentale filosofie	212
4	Vergelijking tussen oosters en westers denken	217
4.1	Inleiding	217
4.2	Verklaringen voor verschillen tussen oost en west	217
4.3	Benaderingen bij vergelijking	223
4.3.1	Universalisme	223
4.3.2	Comparatieve benadering	223
4.3.3	Hermeneutiek	228
4.4	Voor en tegens bij vergelijking	229
4.5	Vergelijking volgens Nakamura	233
4.5.1	Intuïtief vs. logisch	234
4.5.2	Synthetisch vs. analytisch	234
4.5.3	Religieus vs. niet-religieus/spiritueel vs. materialistisch	235
4.5.4	Irrationalistisch vs. rationalistisch	235
4.5.5	Passief vs. dynamisch/tolerant vs. intolerant	237
4.5.6	Wereldverzakend vs. wereldbevestigend	237
4.6	Vergelijking van denktradities op meerdere kernthema's	240
4.6.1	Ik als commandocentrum en als illusie	242
4.6.2	Autonomie en afhankelijkheid	243
4.6.3	Atomair en netwerkdenken	244
4.6.4	Schijn en werkelijkheid	245
4.6.5	Conceptueel en perceptueel kennen	247
4.6.6	Stabiliteit en verandering	249
4.6.7	Transcendentie en immanentie	252
4.6.8	Individuele en sociale rechtvaardigheid	253

5	Ontmoeting tussen oosters en westers denken	257
5.1	Inleiding	257
5.2	Oudste contacten	257
5.3	Latere contacten	263
5.4	De Verlichting	263
5.5	De Romantiek	270
5.6	De 19e eeuw	274
5.6.1	Ontwikkelingen	274
5.6.2	Schopenhauer	277
5.6.3	Nietzsche	280
5.6.4	Victoriaans tijdperk	281
5.6.5	Amerikaanse transcendentalisten	282
5.6.6	Theosofisch Genootschap	283
5.7	De 20ste eeuw	285
5.7.1	Ontwikkelingen	285
5.7.2	Ontmoeting tussen filosofen	291
5.7.3	Ontmoeting tussen psychologen	293
5.7.3.1	<i>Meditatie en bewustzijnsstudies</i>	299
5.7.3.2	<i>Effecten van meditatie/mindfulness: Boeddha en het brein</i>	305
5.7.4	Natuurwetenschappelijke en ecologische ontmoeting	315
5.8	Postmodernisme	320
6	Resoneren in het hier-en-nu	323
6.1	Inleiding	323
6.2	Referentiekader van Nisbett	324
6.3	Zelf-op-zich versus zelf-in-context	328
6.4	Kijk op de wereld	333
6.5	Causaliteit	337
6.6	Classificatie versus relaties	339
6.7	Logica versus ervaring	343
6.8	Convergentie of divergentie?	347
6.9	Methodologische kanttekening	348
6.10	Recentere studies	349
7	Meanderen tussen oost en west	357
7.1	Inleiding	357
7.2	Kernthema's oosters en westers denken	357

7.2.1	Kernthema's Indiaas denken	358
7.2.2	Kernthema's Chinees denken	363
7.2.3	Kernthema's westers denken	367
7.3	Vergelijking tussen denktradities op kernthema's	369
7.3.1	Ik als commandocentrum of als illusie	370
7.3.2	Autonomie en afhankelijkheid	371
7.3.3	Atomair en netwerkdenken	372
7.3.4	Schijn en werkelijkheid	372
7.3.5	Conceptueel en perceptueel kennen	374
7.3.6	Stabiliteit en verandering	375
7.3.7	Transcendentie en immanentie	376
7.3.8	Individuele versus sociale rechtvaardigheid	377
7.4	Verklaringen voor verschillen	380
7.5	Wederzijdse beïnvloeding	382
7.6	Resoneren in het hier-en-nu	402
7.7	Balans	408
	Literatuur	413
	Bijlage 1 Overzicht westerse filosofische scholen/stromingen, tijdvak, belangrijkste ideeën	419
	Bijlage 2 Belangrijkste westerse filosofische scholen	425
	Bijlage 3 Collectivisme-individualisme uitgewerkt door Oyserman	431
	Bijlage 4 Neuro-cultuur interactie model volgens Kitayama & Uskul	432
	Begrippenlijst	433
	Noten	441

Inleiding

0.1 Aanleiding

Al langer ben ik geïnteresseerd in het gedachtegoed van het oosten en de betekenis daarvan voor het denken in het westen. Denkbeelden uit andere culturen kunnen je helpen bij het zoeken van antwoorden op essentiële levensvragen. Vooral de (levens)filosofie probeert antwoorden te formuleren op levensvragen, zowel in het westen als in het oosten. Na mijn pensionering ontstond meer tijd om me te verdiepen in die filosofische antwoorden. Er was ruimer gelegenheid literatuur door te nemen, zo ook cursussen, lezingen of hoorcolleges te volgen.

Bij het bestuderen van de literatuur heb ik relevante teksten opgenomen in een tekstbestand. Het tekstbestand bevatte aantekeningen, samenvattingen en parafraseringen van teksten van anderen. Ik vertel dan die teksten in eigen woorden na, omdat die oorspronkelijke teksten veelal in heldere taal zijn beschreven. Waar gebruikte teksten helder waren en goed toegankelijk, ben ik zo dicht mogelijk bij die teksten gebleven, waar dat niet of minder het geval was heb ik de tekst in eigen bewoordingen geformuleerd. Verwijzingen naar bronnen zijn opgenomen in noten.¹ Vaak zijn interessante teksten in het Engels geschreven en filosofisch geïnteresseerden verschillen in de mate waarin ze toegang hebben tot de Engelse taal. Voor hen met een wat geringere toegang tot de Engelse taal zullen de hier in het Nederlands gepresenteerde teksten een verrijking (kunnen) betekenen. Doel van de publicatie is dus vooral kennisverspreiding en kennisdeling.

De reden voor het opbouwen van een tekstbestand was aanvankelijk dat belangrijke stukken literatuur beter zouden bekijken en ik die later nog eens rustig zou kunnen doornemen. Na verloop van tijd had ik een tamelijk grote hoeveelheid tekst en ontstond de gedachte dat de opgeslagen kennis voor een breder publiek interessant zou kunnen zijn. De insteek verschoof van een aanvankelijk individuele aangelegenheid naar een insteek waarbij een grotere groep filosofisch geïnteresseerden zou kunnen delen in de verzamelde kennis. Daarbij zou het dan vooral gaan om

mensen – leken – die geïnteresseerd zijn in vragen van de levensfilosofie zonder daartoe academisch te hoeven zijn geschoold. Van zeg maar een literatuuroverzicht met teksten bedoeld voor eigen gebruik is de intentie verschoven naar een studie met teksten die voor anderen ook interessant kunnen zijn.

Door die verschuiving in optiek ontstond de opdracht een publicatie te componeren met een heldere structuur. Zoals aangegeven begon mijn zoektocht met de vraag wat de betekenis is (geweest) van oosters denken (denktradities) op westers denken (denktradities) en vice versa. Betekenis mag je vervangen door doorwerking of met een Engelse term: impact. Dat is eigenlijk de hoofdvraag. Om die hoofdvraag goed te kunnen beantwoorden is het natuurlijk wel zaak ons een idee te vormen van oosterse en westerse denktradities. De begrippen oosters en westers zijn zeer wijdlopij. Bij oosters denken we onmiddellijk aan India en China, maar ook daarbuiten is er veel denkwerk. Toch beperken we ons in deze studie tot India en China, deels omdat daar toch de bakermat ligt van het oosters denken, maar ook om het allemaal behapbaar te houden. Als we bijvoorbeeld ook het denken in Japan zouden meenemen, dan wordt de studie wel erg wijdlopij. Ook het begrip westers is veelomvattend. We putten vooral uit het West-Europese denken en enigszins het Noord-Amerikaanse gedachtegoed.

Het Griekse denken vormt de basis voor het westerse denken. Opmerkelijk is dat de Griekse, Indiase en Chinese denktradities die onderwerp van deze studie zijn, zijn ontstaan en tot bloei gekomen in wat Karl Jaspers de Achsenzeit, de spiltijd noemde: de periode van rond 800 tot 200 v.Chr.²

Met denken en denktradities doelen we op stromingen gericht op filosofisch denken. Niet altijd is een even scherp onderscheid te maken met religieus denken. Filosofie kent allerlei takken van sport. Voor deze studie is vooral de zogenaamde levensfilosofie van belang. Levensfilosofie valt te omschrijven als de filosofie die zich bezighoudt met het zoeken van antwoorden op essentiële levensvragen, zoals zingevingsvragen, ethische vragen en existentiële vragen. Deze vragen vormen uiteraard ook kernvragen voor religies, voor ons ligt daar niet het accent, ofschoon levensfilosofie en religie niet absoluut te scheiden zijn, in het oosten nog minder dan in het westen.

Nadat de contouren van de oosterse en westerse denktradities zichtbaar zijn geworden met de overeenkomsten en verschillen daartussen komen, we toe aan de behandeling van het hoofdthema gericht op de betekenis van het oosters denken voor het westers denken en omgekeerd.

0.2 Bronnen

De literatuurbronnen waarvan ik gebruik maak zijn achterin te vinden. Daarnaast baseer ik me op kennis zoals opgedaan in de volgende cursussen, lezingen, colleges:

- Zomercursus zen filosofie Radboud Universiteit Nijmegen augustus 2012.
- Philosophers' Rally: China and the West 16 & 17 May 2013, Utrecht. Dag met filosofiestudenten, georganiseerd door Universiteit van Amsterdam.
- Zaterdaglezingen Filosofie Oost-West Universiteit voor Humanistiek te Utrecht 2012-2013
- Hoorcolleges Oosterse filosofie De Rode Hoed Amsterdam 2013-2014.
- Hoorcolleges Oosterse filosofie Vrije Academie Amsterdam november 2014.
- Lezing en gesprek met filosoof en zen leraar David Loy (Lezing over The Buddhist Revolution), Soeterbeeck Programma Radboud Universiteit Nijmegen, 11 november 2014.
- Filosofieweekend Vergelijking oosterse-westerse filosofie Internationale School voor Wijsbegeerte Leusden, eind maart 2015.
- Zaterdaglezing Filosofie Oost-West te Utrecht, 19 december 2015. Thema: De urgentie van intercultureel filosoferen door em. prof. dr. Heinz Kimmerle & drs. Renate Schepen.

Verder is het nog goed te vermelden dat de auteur geen indoloog is, geen sinoloog, boeddholoog of filosoof. Wel heb ik een wetenschappelijke achtergrond en bij de keuze van literatuur staat een wetenschappelijke insteek voorop. Bij het thema dat onderwerp is van deze studie ligt het risico op de loer dat literatuur een propagandistisch karakter heeft. Bij het benutten van bronnen is daar scherp op gelet. Door het selecteren van bronnen geworteld in de wetenschap is geprobeerd dit risico zo klein mogelijk te maken. Te denken valt aan artikelen die zijn geschreven door

personen verbonden aan een universiteit dan wel universitair geschoold, artikelen in wetenschappelijke tijdschriften of encyclopedieën, het liefst peer reviewed.

0.3 Doelgroep

Zoals aangegeven is deze publicatie bedoeld voor hen die geïnteresseerd zijn in de vraag wat oosterse en westerse denktradities voor elkaar hebben betekend en in hoeverre ze elkaar nu nog steeds inspireren. De publicatie is geschreven met een lezerspubliek voor ogen met belangstelling voor filosofische (levens)vraagstukken, waarbij diepgaande filosofische kennis niet vereist is.

Tijdens het werken aan deze publicatie trof mij een artikel van een filosofiestudente te Groningen die mij op de gedachte bracht van een mogelijk ander potentieel lezerspubliek (bron: <http://universonline.nl/2015/01/28/filosofen-vergeten-de-rest-van-de-wereld/>). De studente vraagt zich af waarom het aanbod van filosofie zo sterk gericht is op westerse filosofie (t.w. de West-Europese en Noord-Amerikaanse filosofie). Volgens haar lijkt het erop dat men aan (Nederlandse) universiteiten meent dat er in de rest van de wereld niet filosofisch wordt gedacht of dat dat denken er niet toe doet. Ze bekeek de curricula van acht universiteiten. Ze legde verder de vraag voor aan vijf decanen en/of opleidingsdirecteuren en zij hebben nauwelijks een antwoord. De onderwijsdirecteur van Nijmegen geeft wel te kennen dat op de vraag een helder antwoord moet komen, want dat is er niet.

Univers, de bron van het artikel, legde de vraag voor aan de opleidingsvoorzitter wijsbegeerte van Tilburg. Het antwoord luidt dat men nu eenmaal moet kiezen, focussen en dat we in westerse cultuur leven die niet kan worden begrepen zonder een grondige kennis van haar filosofische wortels. Via thema's als globalisering en rechtvaardigheid is er ook wel aandacht voor andere tradities, maar beperkt.

Voorliggende publicatie zou dan ook interessant kunnen zijn als studieboek voor (beginnende) studenten filosofie (of godsdienst-/religiewetenschappen c.q. geesteswetenschappen) die tevens geïnteresseerd zijn in oosterse denkwijzen en de invloed ervan op westerse denktradities.

0.4 Doel

Het doel van deze studie kan worden gevonden in de volgende tekst van *Zhuang Zi*:³

Dat je met een kikker in een put niet over de zee kunt praten, komt doordat hij begrensd wordt door de ruimte.

Dat je met een zomerinsect niet over ijs kunt praten, komt doordat hij vastzit aan de tijd.

Dat je met bekrompen geleerden niet over Dao kunt praten, komt doordat ze gebonden zijn aan een leer.

Nu je buiten je oevers bent getreden en je blik hebt gericht op de grote zee, weet je dat je schamel bent, en kan er met jou over het Grote Beginsel gepraat gaan worden.

Het doel kan dan samengevat worden als: horizonverbreding, het uitdagen van eigen assumpties die zijn ingebed in westerse denkpatronen door te luisteren naar stemmen en geluiden uit andere tradities, kortom leren van elkaar, kruisbestuiving. Vanuit een houding van bescheidenheid. Het gaat er dan niet om tot een smeltkroes van denken te komen, maar ons juist te laten inspireren door en te reflecteren op een mozaïek aan denkbeelden, inzichten, ver- en vooronderstellingen uit ons minder bekende denktradities. Die denktradities kunnen we ons dan voorstellen als een palet waarmee we onze eigen antwoorden op de levensvragen proberen te schilderen.

Tegelijk kan aandacht voor oosterse denktradities helpen het provincialisme, soms eigen aan westerse denktradities, te overstijgen, de illusie te bestrijden dat de menselijke rede toch vooral een rede is van de westerse mens. Daarbij moeten we ervoor waken dat de eeuwenlange vermeende superioriteit van het westers (wetenschappelijk) denken wordt vervangen door een houding dat alles wat uit het oosten komt kritiekloos wordt aanvaard als diepste wijsheid en ultieme antwoorden op complexe levensvragen.

Verwacht dus niet een kritiekloze beschrijving van oosterse dan wel westerse denktradities. De uitspraak van Descartes 'Ik denk, dus ik ben' is bekend, waarbij denken begon bij twijfel. Uiteindelijk valt Descartes beter te typeren met een motto als: 'Ik twijfel, opdat ik geloof'. Ons motto zou het best kunnen worden omschreven als: 'Ik twijfel, opdat ik weet en ik weet, opdat ik twijfel'.

0.5 Vragen

Bij de verzameling en ordening van de literatuur zijn de volgende vragen leidend:

- Wat zou als de kernthema's van het oosters en westers denken kunnen worden aangeduid?
- Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen denktradities van oost en west en denktradities binnen oost en west?
- Welke verklaringen kunnen worden aangevoerd voor die verschillen?
- Op welke wijze(n) zijn westerse denktradities beïnvloed door oosterse denkwijzen en omgekeerd?
- Zijn verschillen in oosterse en westerse denkwijzen nog aanwijsbaar in de huidige tijd (in denken, waarnemen, gedrag e.d. van oosterlingen en westerlingen)?

0.6 Leeswijzer en dankwoord

In de hoofdstukken 1 tot en met 5 staat de vraag centraal wat de belangrijkste verschillen en overeenkomsten zijn tussen oosterse – te weten Indiase en Chinese- en westerse (filosofische) denktradities – te weten West-Europese en Noord-Amerikaanse. Hoofdstuk 1 behandelt in vogelvucht belangrijke stromingen in het Indiase denken, zoals het hindoeïsme, boeddhisme, jainisme en moderne(re) denktradities. In hoofdstuk 2 staan Chinese denktradities centraal en wel confucianisme, boeddhisme, taoïsme en moderne(re) tradities. In hoofdstuk 3 presenteren we enkele hoofdlijnen van westerse filosofische tradities. In hoofdstuk 4 worden de oosterse tradities vergeleken met de westerse en worden overeenkomsten en verschillen duidelijk en geduid.

In hoofdstuk 5 komen we dan toe aan de vraag naar de invloed van oosters denken op dat in het westen door de eeuwen heen (en omgekeerd). We zullen zien dat de zoektocht naar het oosten plaatsvindt vanuit zeer uiteenlopende motieven, variërend van economische nutsoverwegingen tot overwegingen gerelateerd aan machtspolitieke beïnvloeding tot het openstaan voor denkbeelden van voor het westen niet direct toegankelijke culturen en denktradities.

In de hoofdstukken 1 tot en met 5 staan de ideeën en denkwijzen van oosterse en westerse denkers centraal, zeg maar het intellectueel niveau. Interessant is ook na te gaan of ook op het niveau van de doorsnee wester-

ling en oosterling van vlees en bloed, hier-en-nu in zijn of haar denken, waarnemen en handelen sporen terug te vinden zijn van invloeden van hetzij een westerse, hetzij een oosterse manier van denken. Een manier van denken waarvoor de basis in een ver verleden is gelegd. Deze vraag is onderwerp van hoofdstuk 6.

In het laatste hoofdstuk vatten we onze kennis samen en maken we de balans op. We sluiten af met een overzicht van de gehanteerde literatuur, bijlagen, een begrippenlijst en de (bron)verwijzingen naar noten.

Het is niet per sé noodzakelijk dat de hoofdstukken achter elkaar worden doorgenomen. Mocht de lezer bijvoorbeeld met hoofdstuk 5 willen beginnen, dan kan dat, ofschoon lezing van de eerdere hoofdstukken kan helpen bij het beter begrijpen van hoofdstuk 5. Het is een optie als een lezer(es) wil beginnen met de samenvatting in hoofdstuk 7 om vervolgens met andere hoofdstukken wat meer de diepte in te gaan.

Dit boek heeft ontegenzeggelijk aan kwaliteit gewonnen door het kritisch meelesen van Regina Petit, Jan Neuvel, Maarten Kuyt en mijn levensgezellin Aleida Nijboer. Ik dank hen allen hartelijk. Verder dank ik de medewerkers van Uitgeverij Aspekt die het manuscript hebben omgetoverd tot een boek. Tenslotte wil ik de Stichting Gilles Hondius Foundation danken voor de financiële bijdrage inzake de totstandkoming van deze publicatie.

0.7 Kijkkader

Oost is oost, west is west en de twee zullen elkaar nooit ontmoeten, zo dichtte Kipling in 1889 in zijn Ballade van Oost en West. Veelal wordt alleen de eerste regel van de ballade aangehaald en geïnterpreteerd als een kloof tussen het westers en oosters denken die onoverbrugbaar is. Toch kan het geen kwaad het hele gedicht te citeren:

Oh, East is East and West is West, and never the twain shall meet,
Till Earth and Sky stand presently at God's great Judgment Seat;
But there is neither East nor West, Border, nor Breed, nor Birth,
When two strong men stand face to face, though they come from the ends
of the earth!

De laatste twee regels lijken er eerder op te wijzen dat er wel verschillen zijn, maar dat die juist wel overbrugbaar zijn, omdat we allemaal tot de mensheid behoren of we nu uit het oosten of uit het westen komen. Alleen wekt Kipling de schijn dat we moeten wachten tot het laatste oordeel, als alle verschillen wegvallen, terwijl wij zullen laten zien dat die ontmoeting al lang bezig is, steeds inniger wordt, maar ook gekenmerkt wordt door aantrekking en afstoting, negatieve en positieve beeldvorming over en weer, waardering en miskenning, voertuig voor economische belangen zo ook voertuig voor kritiek op het westerse denken en de westerse cultuur. Dit zijn de contouren van ons kijkkader dat we in de volgende paragraaf preciseren.

0.7.1 Europa in verandering

De groeiende aandacht voor het oosten kan niet los worden gezien van ontwikkelingen in Europa zelf. Volgend op de Renaissance onderging Europa een transformatie op alle niveaus, van intellectueel en cultureel tot politiek en economisch. Deze transformatie wordt vaak als heroïsch afgeschilderd: het verdwijnen van feodale ketens en intellectuele onderdrukking uit de Middeleeuwen, de geboorte van een nieuwe wereld met de ontdekking van individuele vrijheid, de vrijmaking van de krachten van de rede en de bevrijding van de ketens van de natuur. Deze transformatie kan ook als traumatisch worden ervaren.

Deze visie is samengevat door Joseph Needham die in de combinatie van de Renaissance, de wetenschappelijke revolutie, de Reformatie en de opkomst van kapitalisme historische factoren herkende die hielpen om een soort culturele instabiliteit te bewerkstelligen met als gevolg een gespleten ziel. Deze ontwikkeling leidde tot een hectische zoektocht naar alternatieve paradigma's.

Een ruwe schets van deze ontwikkelingen levert het volgende beeld op. De 15e en 16e eeuw met de toevloed van ideeën uit het oude Griekenland en Rome en uit esoterisch joodse en hermetische tradities worden gewoonlijk gezien als steunpilaren waarop het moderne westerse denken rust. De protestantse reformatie was misschien wel de ingrijpendste metamorfose in het intellectuele leven in het westen. De wetenschappelijke revolutie veranderde niet alleen ons begrip van de natuur, maar hielp op een dieperliggend niveau een nieuwe en meer open onderzoeksgeest en een sceptische houding ten aanzien van bestaande kennis te ontwikkelen. Er ontstond een strijd tussen de ouden en de modernen.

Hetzelfde rationalisme, zo karakteristiek voor de periode van Verlichting met de belofte alle oude bijgeloof weg te vagen, schiep een klimaat waarin Aziatische tradities voorwerp van beredeneerde analyse en studie konden worden. Een gevolg was dat uiteindelijk het Verlichtingsconcept van de rede zelf werd uitgedaagd. In de woorden van Hannah Arendt: 'Toen Europa in alle ernst haar wetten aan andere continenten begon voor te schrijven, had ze zelf al haar geloof erin verloren.'

De theoretische conceptie van dit proces van destabilisatie en de daarmee gepaard gaande angsten zien we terug in het concept van Nietzsche's nihilisme. Durkheim had het over anomie, een buitensporig individualisme dat aanleiding gaf tot onzekerheid, onvoorspelbaarheid en een rampzalige verzwakking van traditionele gedragsnormen. Meer recent betitelde Peter Berger moderniteit als dakloosheid. Ulrich Beck en Anthony Giddens zien moderniteit in termen van risico, gevaar en onzekerheid, wat volgens hen kan worden herleid tot de groei van ongereguleerde, internationale handel in de 17^e eeuw. Het huidige verschijnsel van culturele globalisatie dient daarvan als getuigenis wat in individuen en groepen een neiging tot angst aanwakkert.⁴

De geschiedenis van de moderne filosofie loopt hiermee parallel. Hier zien we niet alleen een conflictgebied tussen rivaliserende scholen – rationalisme en empirisme, idealisme en realisme, monisme en pluralisme, om enkele van de meest cruciale te noemen – maar ook een gebied waarin de zojuist aangeduide culturele angsten intellectueel worden vertaald. In dit domein is de dreiging van nihilisme altijd op of net onder het oppervlak geweest, zoals bij de strijd van Descartes met het scepticisme of de reactie van Kant op Humes twijfels over menselijke kennis.

De ontdekking van oude en verfijnde beschavingen in het oosten droeg simpelweg bij aan de onzekerheid van een cultuur die serieus was begonnen te twijfelen aan de geldigheid van haar eigen uitgangspunten. In deze periode ontwikkelden Europese intellectuelen het idee van de uniciteit en volgens sommigen zelfs de superioriteit van de westerse cultuur aan andere culturen en rassen. De ontmoeting met China, vervolgens met India, oefende evenwel een kracht uit die volgens Clarke (1997: 33) in een gelijke en tegengestelde richting ging.

Verder lokten de nieuwe ontdekkingen een hele reeks van lastige vragen uit over de oorsprong en uniciteit van het christendom, de oorsprong van

het menselijk ras, de historische bronnen van Europese talen en de universaliteit van religieuze en morele opvattingen. Tegelijk viel de situatie in China te typeren als stagnatie.

De opkomst en ontwikkeling van oriëntalisme in het westen waren vermoedelijk nauw verbonden met de voorwaarden die uniek voor Europa in de moderne periode waren, te weten die van de culturele revolutie en wereldwijde expansie. Deze voorwaarden hielpen, ten eerste, om een pijnlijke leegte in het spirituele en intellectuele hart van Europa te doen ontstaan en, ten tweede, voorwaarden te scheppen die de overdracht van alternatieve wereldvisies vanuit het oosten mogelijk maakten (Clarke 1997: 34).

0.7.2 Ambivalente en arrogante houding

De westerse houding ten opzichte van het oosten is altijd ambivalent geweest.⁵ Enerzijds vormt het een inspiratiebron, een fontein van oude wijsheid, een cultureel rijke beschaving die superieur is aan de onze en kan dienen om te reflecteren over de onvolkomenheden van onze beschaving. Anderzijds werd het oosten ervaren als een vreemde windstreek waar dreiging vanuit gaat en verscholen ligt achter een ondoordringbaar mysterie. Het oosten – zo was de gedachte – was lange tijd opgesloten in een stagnerend verleden, totdat het wreed werd wakker geschud door de lokroep van de modernisering vanuit het westen. Voor sommigen, zoals Goethe, is de relatie diep en betekenisvol, voor anderen perifeer en vluchtig. Er bestaan verschillende beelden: oosterse pracht, sensualiteit, gewiekstheid en wreedheid. Andere voorbeelden zijn exotisch versus sinister en termen als gele gevaar, Aziatische hordes, oosters despotisme en het mystieke oosten. Ook C.G. Jung die openstond voor oosterse invloeden spreekt van de vreemdheid, om niet te zeggen onbegrijpelijkheid van de oosterse psyche.

Het contrast gaat terug tot de tijd van Herodotus en het episch conflict tussen de Hellenen en Perzen met de mythe van de tegenstelling tussen het heroïsche, vrijheidslievende en dynamische westen en het despotische, stilstaande en passieve oosten. In recente tijden heeft dit idee verschillende vormen aangenomen: Iyer spreekt van een glazen gordijn, Huntington ziet het conflict tussen oost en west als deel van een bredere botsing van culturen, inhoudende een fundamentele culturele kloof tussen westerse en andere beschavingen die dieper gaat dan nationale of ideologische ver-

schillen. Soms worden ze ook als complementair gezien in die zin dat de westerse rationalistische en ethische, positivistische en praktische geest moet worden aangevuld met de oosterse geest die meer naar binnen en op intuïtief denken gericht zou zijn. Andere aanvullingen betreffen het begrippenpaar introvert en extravert, vrouwelijk en mannelijk. Maar ook: het oosten is het negatieve complement van het westen. Zelfs in tijden van globalisering zien we in de academische wereld een endemisch eurocentrisme, het westen heeft niets van waarde aan het oosten ontleend, aandacht voor oosters denken is iets van de laatste tijd en intellectueel zonder veel diepgang, op z'n best een triviaal onderdeel van een bredere reactie tegen de moderne wereld. Anderen zien het als een uiting van het New Age mysticisme. Sommigen huldigen de opvatting dat filosofie alleen maar Grieks en niets anders spreekt.

Hoe sommige westerse denkers het oosten voorstellen zegt soms meer over henzelf dan over het oosten. Er is ook een andere zijde: de volken en culturen van Azië zijn ook door het westen politiek en economisch gedomineerd en slachtoffer van 'arrogante, racistische schanddaden' in het westen. Met geweer en bijbel heeft het westen z'n godsdiensten, waarden en wettelijke en politieke systemen aan oosterse landen opgelegd, meestal zonder oog voor lokale gevoeligheden en inheemse gebruiken. De westerse houding is dus beter te typeren als ambivalent. Sommigen als Saïd gaan zo ver te beweren dat de relatie tussen west en oost in de moderne tijd ondanks een spirituele en verheven schijn uiteindelijk neerkomt op een relatie van macht, dominantie, van verschillende graden van hegemonie.

0.7.3 Oriëntalisme als paraplu

Oriëntalisme wordt door Clarke (1997) begrepen als de reeks van houdingen die het westen heeft getoond richting de traditionele en filosofische ideeën en systemen van van Zuid- en Oost-Azië. In het bijzonder Saïd in zijn boek *Orientalism* heeft het begrip ingekleurd vanuit de invalshoek van westers imperialisme. Hij had het toen vooral over de islamitische wereld van het Midden-Oosten. Voorliggende studie richt zich wat het oosten betreft op stromingen als hindoeïsme, boeddhisme, confucianisme en taoïsme en modernere versies daarvan. Waar Saïd de relatie zag als westers imperialisme en onderwerping, benadert Clarke deze meer creatief, meer fijngevoelig, meer wederkerig dan Saïd. Europese hegemonie over Azië vertegenwoordigt een noodzakelijke maar niet vol-

doende voorwaarde voor oriëntalisme. In het westen neemt oriëntalisme ook wel de vorm aan van een tegenbeweging, ofschoon geen verenigde of bewust georganiseerde. Een tegenbeweging die eerder neigde imperialistische macht te ondergraven dan die te bevestigen. Daarbij wordt in het geheel niet verondersteld dat het oosten één overkoepelende cultuur kent. Verwijzingen naar oost en west zijn slechts bedoeld om oneindige complexiteiten en diversiteiten te reduceren tot hanteerbare eenheden. Oosten en oriënt worden in dit boek gebruikt om te refereren aan de denktradities van Zuid- en Oost-Azië. Specifiek gaat het om de religieuze en filosofische erfenissen van India en China. Nogmaals, we moeten ervoor waken het oosten of het oriëntalisme te mengen tot een grote, ongedifferentieerde soep.

0.7.4 Hypothesen over de westerse belangstelling voor het oosten

Waarom is het westen zo gefascineerd (geweest) door het oosten? *De eerste hypothese* voor de belangstelling van het westen voor het oosten kan worden samengevat in het woord romantisering. In het oude Griekenland werd het oosten gezien als een oord van verwondering en de naakte filosofen van India – de ‘Gymnosofisten’ – werden in de Griekse wereld als tamelijk belangrijk beschouwd. Marco Polo’s expeditie naar China in de 13^e eeuw is misschien wel de bekendste voorbode van het lange verhaal dat Europeanen van Aziatische culturen in hun hoofd zo fantasierijk opbouwden. Maar het waren de ontdekkingsreizen van de 16^e eeuw en de daaruit voortvloeiende vergroting van het Europees bewustzijn en machtsstreven, die als openingsacte van dit drama gelden. Waar tot dan toe de Oriënt achter het Midden-Oosten een leeg blad was geweest waarop allerlei fantasieën konden worden geschreven, begon nu informatie terug te stromen naar Europa, aanvankelijk uit de verslagen van de jezuïeten missionarissen, maar later van alle soorten reizigers, van handelaren, koloniale bestuurders en ten slotte van geleerden en zoekers naar wijsheid. Zonder overdrijving kan worden gesteld dat deze informatie, zij het vaak vervormd en ingekleurd met fantasie en wensdenken, een magnetische aantrekkingskracht uitoefende op de Europese geest.

In de 18e eeuw was het China dat het voorwerp van fascinatie was, waarbij Confucius werd verheven tot bijna een cultstatus door intellectuelen als Voltaire. In de Romantiek verschoof de aandacht naar India waar mystieke visies op de eenheid van de Ziel met het Al, van atman met brahman

en het beeld van een verbond tussen oost en west krachtig samenging met de interesses en passies van leidende Europese denkers. In de 19e eeuw was het de beurt aan het boeddhisme met z'n spirituele boodschap gecombineerd met een gezichtspunt dat opmerkelijk in overeenstemming leek te zijn met empirische wetenschap. Voor een aantal westerse intellectuelen bleek dat zeer verleidelijk. De 20e eeuw laat een buitengewoon sterke uitbreiding van de belangstelling voor het oosten zien. Dit varieerde van de bekende invloed van zen op de beat- en hippiegeneratie en de verspreiding van esoterische boeddhistische wijsheid uit Tibet in het westen, tot de interesses van de academische wereld waarbij een hele reeks aan disciplines zoals theologie, filosofie, psychologie en psychotherapie betrokken is in een dialoog met het oosten. Een dialoog waar volgens Clarke overigens weinig ruchtbaarheid aan wordt gegeven. Opmerkelijk is de tamelijk eenzijdige belangstelling van het westen voor het oosten, zeker tot voor kort. Het oosten daarentegen heeft minder moeite gedaan het westen te veroveren of ervan te leren.

Zonder meer hebben de landen en culturen van Azië nog niet zo lang geleden de fascinatie ontdekt van westerse technologie en de daarmee verbonden cultuur van consumptie, van de politieke ideologieën, popcultuur en idolen en zelfs van de filosofieën, maar we moeten niet vergeten dat dit proces van 'modernisering' er een is dat niet spontaan opbloeide uit oosterse culturele wortels, maar in feite het resultaat was van westerse invasies en claims.⁶

Waar intellectuelen geneigd waren India en China op te hemelen, was de algehele houding van het publiek, de politici en koloniale bestuurders veelal een mengeling van betuttelend chauvinisme en racistische minachting. De koloniale heersers van Brits India, bijvoorbeeld, zagen zichzelf als een kaste boven de rest en traden de gevoeligheden, opvattingen en religieuze praktijken van hun onderworpen volkeren tegemoet met onverschilligheid en spot. China, zonder kolonisatie in de volle betekenis van het woord, werd belachelijk gemaakt vanwege z'n achterlijkheid, moraal en gemeenheid. Sommige geleerden gaven steun aan dergelijke houdingen. Ook degenen die kwamen met een religieuze boodschap bekeken de opvattingen en praktijken van Aziatische volken met gruwel en neerbuigendheid. Christelijke missionarissen vonden daarin een rechtvaardiging hen te beschaven in christelijke richting.

Opmerkelijk is ook de moderne westerse houding, gekenmerkt door gedeeltelijk geheugenverlies op het punt van verschijnselen die zijn verbonden met oriëntalisme. Afgezien van enkele uitzonderingen (Schopenhauer, Theosofische Vereniging, Needham) wordt de invloed van het oosten op de culturele en intellectuele vorming van het westen als verwaarloosbaar gezien, ten onrechte naar zal blijken.

De invloed van het westen op het oosten valt gemakkelijk te zien. De transformatie en modernisering van Azië via de verschillende instrumenten van christendom, wetenschap, technologie, kapitalisme, socialisme en democratie zijn onderwerp van menige studie. Men kan spreken van europeanisering van de aardbol. Een van de doelen van deze studie is de verwaarlozing van de invloed van het oosten op het westen te rectificeren. Vanaf de 18e eeuw speelt het oosten een opmerkelijke rol bij de vorming en transformatie van het Europees denken en de cultuur.

Een tweede hypothese luidt dat oriëntalisme in essentie een escapistische strategie is. Het oosten vertegenwoordigt een tendentie in het westen om te ontsnappen aan huidige ziekten en soelaas te zoeken, hoe onrealistisch en vluchtig ook, in denkbeeldige werelden elders, een verlangen naar een tijdloze staat van zijn die de pijnlijke scheidingen in deze wereld overstijgt. In deze opvatting zit wel wat. Kijk naar de Shangri-La, het fictieve boeddhistische paradijs zoals beschreven in James Hiltons *Lost Horizon* (1933). Meer recent gaat het om Tibet, vanwege z'n betrekkelijk isolement gezien als een time-out, een droomparadijs. Het koninkrijk Butan met zijn bruttonationaalgeluk is een recenter voorbeeld.

Een andere met escapisme verbonden hypothese is de opvatting dat de fascinatie van het westen voor het oosten een terugtocht van de moderne wereld naar irrationalisme is. Het wordt gezien als een reactie tegen rede, logica, het rationele, de hele ethos van wetenschap en technologie, samengevat in het Verlichtingsproject.

Deze opvatting wordt bijvoorbeeld versterkt door de belangstelling van Arthur Schopenhauer – die vaak als de aarts- of proto-irrationalist wordt gezien – in de filosofieën van het oosten, door de veronderstelde oosterse belangstelling voor het occulte, door de recente tendentie oosters denken te identificeren met esoterie en mystiek en door de voorliefde van de beat- en hippiegeneratie voor het oosten.

De hypothese van escapisme doet evenwel geen recht aan de betekenis van het oosten voor het westen. Het is zeker zo dat enthousiasme voor oosterse ideeën zo nu en dan is aangemoedigd door een sfeer van ontgoo-

cheling met wat in brede zin kan worden aangeduid als ‘wetenschappelijk rationalisme’ en met de materialistische en de mechanistische filosofieën die opkwamen in het kielzog van de Verlichting, maar zoals we zullen zien is ook dit maar een deel van de verklaring voor oriëntalisme.

In de Victoriaanse tijd was de ontdekking van het boeddhisme een resultaat van de opvatting dat het, in tegenstelling tot het bijgelovige christendom, een religie was die in overeenstemming was met de basisassumpties van wetenschap.

Een derde hypothese luidt dat aandacht voor oosterse denkrichtingen voortkomt uit een andere Europese kwaliteit, te weten nieuwsgierigheid. Deze hypothese is soms gebruikt door degenen die beweren fundamentele verschillen te bespeuren tussen de psychologische make-up van de volkeren van oost en west en wordt aangedragen door degenen die popelen om de dynamische, stuwende en ondernemende kwaliteiten van het westen te benadrukken in tegenstelling tot de ‘zelfvoldane lethargie’ van het oosten. In deze opvatting heeft het oosten weinig nieuwsgierigheid richting het westen laten zien. Ook deze factor vertelt een deel van het verhaal, maar niet het hele.

Net als bij de eerdere hypothesen is de ‘nieuwsgierigheid’ theorie te simpel en verklaart de verschijnselen in kwestie niet volledig. De geschiedenis van oriëntalisme laat zien dat, ofschoon een verlangen naar ‘wetenschappelijke’ kennis zeker een rol speelt, er ook andere meer complexe factoren een rol spelen. Het oriëntalistisch discours is onmiskenbaar verbonden met agenda’s die veel breder zijn dan oosterse geleerdheid als zodanig. Fascinatie met het oosten ontstaat niet louter uit theoretische interesse en nog minder uit nieuwsgierigheid naar vreemde culturen, maar veel eerder uit belangen die nauw verbonden zijn met pragmatische belangen die diep geworteld zijn in Europa’s eigen intellectuele, culturele en politieke geschiedenis. Deze problemen en de reacties daarop van oriëntalisten, variëren van tijdperk tot tijdperk. Clarke (1997: 22) onderbouwt de stelling dat oriëntalisme, zelfs onder het mom van academische interesse, onlosmakelijk is verweven met westerse belangen en problemen en slechts in beperkte mate kan worden beschouwd in termen van een belangeloze zoektocht naar kennis.

0.7.5 De kritiek van Saïd

In dit verband is het van belang in te gaan op de kritiek van Edward Saïd (1985) op het oriëntalisme en de reactie van Clarke daarop. Saïd hekelde de 'zuivere kennis' benadering van het oriëntalisme. Aan de hand van Foucault's 'macht/kennis' theorie ziet hij oriëntalisme als een strategie om met kennis het oosten te koloniseren. Het is eens geen misvatting of racistische vertekening van oosterse tradities, het is niet minder dan de uitdrukking en rechtvaardiging van de macht van het moderne westen. Volgens Clarke richt Saïd zich op het Midden-Oosten waarvan de geschiedenis in politiek, religieus en intellectueel opzicht is verbonden met Europa, op een wijze die scherp contrasteert met die van Azië. Anderen, zoals Bernard Faure, vinden de zienswijze van Saïd ook van toepassing op het Verre Oosten. De informatie via reizen en verhalen van missionarissen, handelaren en bestuurders is in essentie een 'tekstueel universum', een reconstructie die weinig van doen heeft met de situatie van de Aziatische volken. Er is een 'significante andere' geschapen om Europa's superioriteit of de eigen identiteit van het westen te definiëren om zo het recht om te heersen te onderbouwen. Maar ook Faure vindt dat je met zo'n opvatting alle discussie doodslaait.

Een alternatieve, minder stringente interpretatie van Saïd's argument volgens welke macht een van meerdere factoren vormt in de oost-west vergelijking, lijkt volgens Clarke (1997: 25, 26) plausibeler. De westerse belangstelling voor India en China had minder te maken met een belangeloos verlangen naar waarheid dan met de groeiende westerse politieke en commerciële belangen in het oosten.

De geschiedenis van de culturele en intellectuele relatie tussen Europa en Azië van de afgelopen vier eeuwen is onlosmakelijk verbonden met de toename van de westerse militaire en economische macht. Sommigen gingen zo ver te stellen dat oriëntalisme als studie van religieuze en filosofische tradities van Azië de intellectuele poot was van de strategie van het in kaart brengen, meten en classificeren van de volkeren van Azië met het oog op een meer efficiënte controle. De rol van de oriëntalistenverscheiden volgens hen nauwelijks van die van de geografen en onderzoekers die deel uitmaakten van de koloniale hofhouding.

Saïd's claim dat geen enkele menselijke kennis apolitiek is, is zonder meer juist, maar het verband van oriëntalisme met koloniale macht is ook weer een deel van het verhaal. Het is ongeloofwaardig te suggere-

ren dat de interesse van de Verlichtingsfilosofen werd gemotiveerd, al is het maar onbewust, door het verlangen om China te overheersen in welke afgezwakte vorm dan ook. Zelfs in de periode 1800-1950 waren er enkele duidelijke uitzonderingen inzake de these van Saïd. De eerste was Duitsland. Veel teksten van het oude India werden in Duitsland vertaald en becommentarieerd, toch had Duitsland nauwelijks koloniale belangen in India en China. De tweede uitzondering vormt Japan, dat nooit een Europese kolonie werd, nooit onderworpen was aan het soort commerciële manipulaties waarmee China werd opgezadeld en dat vanaf de vroege 17e eeuw nooit systematisch werd bekeerd door christelijke missionarissen en dat desondanks de aandacht trok van orientalist. De smalheid van Saïd's verklaring heeft aan de andere kant te maken met de neiging tot reductionisme en de neiging veel van de rijkdom en complexiteit van oriëntalisme en de ermee gepaard gaande motiveringen en impulsen te negeren, teneinde te passen in een al te eenvoudig kader. We zullen zien dat oosterse ideeën in het westen ook zijn gebruikt als middel voor zelfkritiek en zelfvernieuwing, zij het in de politieke, morele of religieuze sfeer.

0.7.6 Kruisbestuiving als invalshoek

Het waargenomen anderszijn van het oosten is er volgens Clarke (1997: 27) niet uitsluitend een van wederzijdse afkeer, noch slechts een middel om Europa's triomfantelijke superioriteit te bevestigen, maar biedt ook een conceptueel kader dat vruchtbare kruisbestuiving, de ontdekking van overeenkomsten, analogieën en modellen mogelijk maakt. Steeds weer opnieuw hebben Europese intellectuelen door de eeuwen heen expliciet de eigen tradities van het westen, zijn eigen uniciteit, zelfs zijn zelf-respect in twijfel getrokken. Confucius is de gelijke van Aristoteles, de Bhagavad Gita staat op een lijn met de Bijbel, de Upanishaden zijn vergelijkbaar met Kant, Boeddha met Christus, taoïstisch naturalisme gelijk aan de Griekse wetenschap. Het ophemelen van oosterse ideeën en praktijken is vaak geassocieerd met de culturele tegenbeweging van de jaren 60 met zijn jeugdige opstand tegen de orthodoxe opvattingen van het moderne burgerlijke leven, maar oriëntalisme heeft al gedurende drie eeuwen geageerd tegen de bestaande macht. Ze was een luis in de pels van orthodoxe opvattingen en gaf voedsel aan radicaal protest. In plaats van het versterken van Europa's gevestigde rol en identiteit, droeg het eerder bij aan het ondermijnen ervan. Van de andere kant waren er zeker ook enthousiastellingen voor het oosten die zich aangetrokken voelden tot

fascistische ideeën en sommige oriëntalistten steunden de nazi-opstand tegen de liberale democratie.

De godsdiensthistoricus Mircea Eliade sprak van een ‘hermeneutische’ betrokkenheid bij het oosten en van een confrontatie met de ander, waardoor de westerse mens zichzelf beter begrijpt, in een spiegel kijkt die hem/haar corrigeert. China bood de Verlichtingsfilosofen precies het ‘verre perspectief’ waaraan ze behoefte hadden. Voor de romantici was het India dat de spiegel leverde teneinde de gebreken van hun tijd te weerspiegelen, waarbij boeddhisme en taoïsme die functie later overnamen. De gebreken worden vaak in medische termen vervat: een crisis, een ziekte en de therapie of remedie die oostwaarts werd gezocht. C.G. Jung vond dat we onmiskenbaar leven in een periode van grote rusteloosheid, nerveuse spanning, verwarring en een perspectief van desoriëntatie. Het zoeken van een (cultureel, spiritueel) remedie in het oosten is dus van alle tijden.

In een artikel over Indiase filosofie wordt de invalshoek van kruisbestuiving fraai verwoord.⁷ Geconstateerd wordt dat problemen die de Indiase filosofen naar voren brachten, maar hun westerse collega's niet, zaken omvatten zoals de oorsprong van en het inzicht in de waarheid (*pramanya*). Problemen die de Indiase filosofen voor het grootste deel links lieten liggen, maar die de westerse filosofie hebben gevormd, omvatten de vraag of kennis ontstaat uit ervaring of uit de rede en het maken van onderscheidingen zoals die tussen analytische en synthetische oordelen of tussen voorwaardelijke en noodzakelijke waarheden. Het Indiase gedachtegoed biedt de historicus van de westerse filosofie dan ook een gezichtspunt dat die van het westerse gedachtegoed zou kunnen aanvullen. Het bestuderen van het Indiase denken laat kortom bepaalde tekortkomingen zien van het westerse (filosofische) denken en maakt duidelijk dat sommige concepten en onderscheidingen niet zo onvermijdelijk zijn als op het eerste oog lijkt. Op een vergelijkbare manier hebben Indiase filosofen profijt van kennis van het westerse gedachtegoed. Wat voor de kruisbestuiving tussen het westen en India geldt, geldt evenzeer voor die tussen het westen en China.

0.7.7 Het begrip filosofie in oost en west

In het westen wordt filosofie begrepen in de zin van logisch consistent, theoretisch onderzoek naar de ultieme aard van de werkelijkheid.⁸ We

dienen daarbij te beseffen dat in het westen filosofie lange tijd werd beschouwd als dienaars van theologie, waarbij met gebruikmaking van de rede en redeneerwijzen christelijke leerstellingen dienden te worden onderbouwd. Pas na verloop van lange tijd heeft filosofie zich ontworsteld aan de verbinding met het christelijk gedachtegoed. Filosofie verhuisde van de kloosters naar de universiteit.

Het begrip 'filosofie' wordt volgens Nagel (2010) in het oosten (hij heeft het dan over India) eerder begrepen als een praktische reflectie op het van 'lager' naar 'hoger' verlopende schema van de vier 'levensdoeleinden'. Dit betreft dan: genieting (*kama*) en 'zakelijke' doeleinden als bezit en macht (*artha*), religieus-sociale plichten (*dharma*) en bevrijding (*moksha*). Indiase denkers willen de werkelijkheid niet alleen kennen, maar die kennis ook aanwenden voor de bevrijding of verlossing uit de kringloop van existenties (*samsara*). Onwetendheid maakt uiteindelijk dat de ziel verstrikt blijft in deze kringloop. Over de aard van die onwetendheid wordt overigens verschillend gedacht. Filosofische reflectie kan kennis opleveren die de onwetendheid opheft.

Ook het in wezen religieuze concept 'bevrijding' onderscheidt volgens Bor e.a. (1995) het Indiase denken van de westerse filosofie. Alle scholen binnen het Indiase denken kennen heilige teksten. Naast waarneming en logische deductie vormen ook heilige boeken middelen tot kennisverwerving. Een voor de hand liggende vraag is dan of het Indiase denken dan wel een filosofie is? Aanvankelijk werd die vraag ontkennend beantwoord, vooral om reden dat de teksten in het westen onbekend waren. De hindoeïstische geleerden zelf benadrukten de spirituele aard van het Indiase denken. Tegenwoordig denkt men er anders over. Filosofische disciplines in het westerse denken vinden we ook terug in het Indiase denken: kenleer, ontologie, kosmologie, filosofische antropologie, filosofische theologie en ethiek. Deze filosofische disciplines zijn volgens de principes van de Indiase logica uitgewerkt. Omdat genoemde disciplines in het Indiase denken vertegenwoordigd zijn, is het volgens Bor e.a. gerechtvaardigd van 'filosofie' te spreken.

Faure (2009: 33) hanteert op dit punt een andere insteek. Hij heeft het over boeddhisme en ziet de neiging boeddhisme een filosofie te noemen en niet als een vorm van spiritualiteit, wijsheid, religiositeit of een cultus als een poging van Aziatische elites om een gezuiverde, ontmythologiseerde en rationele vorm van boeddhisme te presenteren, kortom een doctrine die ingepast is in de moderniteit. Daarbij wordt volstrekt voor-

bijgegaan aan de diversiteit binnen het boeddhisme. Hij pleit voor het hanteren van de term denken in plaats van filosofie. In dit boek sluiten we bij deze opvatting aan en hanteren de term denken.

Ook De Wit & Hopster (2014) constateren dat in het oosterse denken de scheidslijn tussen religie en filosofie minder scherp is. In het algemeen zijn oosterse denktradities geen godsdienst zoals christendom, jodendom of islam. Zij vinden de term levenskunst passender. Levenskunst rust op filosofisch inzicht, maar ook op psychologische en emotionele rijpheid met als doel de mens tot bloei te brengen.

0.7.8 Filosofische aandachtsgebieden

Om de wording van oosterse en westerse denktradities te kunnen volgen is het nuttig kort aan te geven met welke thema's en vragen filosofie zich bezighoudt. In elk geval kunnen er vier aandachtsgebieden worden onderscheiden met elk eigen vragen.⁹

Ontologie is het eerste terrein met als hoofdvraag de aard en compositie van de werkelijkheid. Meer specifiek gaat het om vragen als: waar bestaat de werkelijkheid uit? Is de werkelijkheid een enkel ding (monisme), tweeledig (dualisme, zoals geest en lichaam; materie en geest) of meervoudig (pluralisme). Bestaat de werkelijkheid alleen uit vergankelijke dingen in continue verandering of zijn er eeuwige substanties die de vorm bepalen? Is de werkelijkheid feitelijk zoals die zich aan ons voordoeft of is het iets anders dan we denken dat die is? Is de werkelijkheid teleologisch, met andere woorden: ligt er een bedoeling aan ten grondslag of helemaal niet? Wordt de werkelijkheid geregeerd door een geest of intelligentie of volgt ze bepaalde patronen vanuit zichzelf of kennen mensen betekenis en bedoeling aan de werkelijkheid toe zonder dat er een inherente bedoeling is?

Metafysica houdt zich dan bezig met de vraag of de werkelijkheid door iets van buiten die werkelijkheid is geschapen en wordt geleid.

Epistemologie vormt het tweede terrein en betreft fundamentele vragen over de aard en reikwijdte van kennen, van weten. Vragen zijn: wat betekent het te weten, weten we of iets waar is of geloven we dat iets waar is (scepticisme)? Zijn alle aanspraken op weten van gelijk niveau? Zijn ze op dezelfde wijze te onderbouwen? Welke instrumenten zetten we in om iets te weten (denk aan: de rede, zintuigen, direct inzicht e.d.). Beschikken we over aangeboren kennis? Is er een grens aan wat we kunnen kennen/weten?

De moraaltheorie of ethica vormt het derde terrein en betreft fundamentele vragen over moraliteit. Denk aan vragen als: hoe moeten we leven? Is het uiteindelijke doel van ons leven het najagen van geluk of plezier, het gehoorzamen aan morele regels, het behagen van andere of hogere wezens of juist het najagen van eigen belangen? Wat is de oorsprong van moraliteit: ontdekken we die zelf en houden we ons daaraan, is het aangeboren en deel van onze natuur of is ze gegeven door een hoger wezen of intelligentie? Is iets goed of juist afhankelijk van de gevolgen van de handeling, onze plichten of onze gevoelens? Is moraliteit universeel of gebonden aan een bepaalde cultuur of een individu? Heeft moraliteit te maken met de handelingen die we verrichten of juist met de persoon die we zijn?

Het laatste terrein, politieke filosofie, gaat over fundamentele vragen over de samenleving en het bestuur. We kunnen dan denken aan vragen als: was de natuurstaat van de mens voor de invoering van wetgeving en bestuur er een van vrijheid en gelijkheid, autonomie en sociaal verkeer? Verkeerde de mens in een staat van conflict of was er sprake van onbedorven gelukzaligheid? Komt bestuur voort uit een contract tussen personen, de erkende superioriteit van een of enkele leiders of het decreet van een hogere macht? Ontstaan wetten door de uitwisseling van meningen, komen ze voort uit de aard van de werkelijkheid, vormen ze een codificatie van de levens van voorbeeldige personen of gaat het om decreten van heersers of een goddelijk wezen? Wat is de beste regeringsvorm? Wat is het doel van besturen? Zijn er checks en balances inzake regeringen en heersers? Is het te allen tijde toegestaan tegen een heerser of overheid in opstand te komen? Wat is de juiste balans tussen het overheidsgezag en de individuele vrijheid van gedachte en meningsuiting? Wat is de rol en verantwoordelijkheid van de overheid om gerechtigheid te verwezenlijken? Zijn er bij het verdelen van goederen bijvoorbeeld regels inzake rechten, billijkheid, gelijke behandeling of kansen?